

Ager Tarraconensis 1

Aspectes històrics i marc natural

Historical aspects and natural setting

Marta Prevosti i Josep Guitart i Duran
(directors científics / Scientific Directors)

Three chapters in English

D O C U M E N T A 16

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
Tarragona, 2010

Ager Tarraconensis. – (Documenta ; 16)
Bibliografia. – Conté: 1. Aspectes històrics i marc natural -- 2. El poblament -- 3. Les inscripcions romanes (IRAT).
– Text en català, alguns capítols també en anglès
ISBN 9788493773434 (o.c.)
I. Prevosti, Marta, dir. II. Guitart i Duran, Josep, 1946- dir. III. Gorostidi, Diana IV. Institut d'Estudis Catalans V. Institut Català d'Arqueologia Clàssica VI. Col·lecció: Documenta (Institut Català d'Arqueologia Clàssica) ; 16
1. Arqueologia del paisatge – Catalunya – Camp de Tarragona 2. Excavacions arqueològiques – Catalunya – Camp de Tarragona 3. Camp de Tarragona (Catalunya) – Arqueologia romana
904(467.14)

Ager Tarraconensis és un projecte de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i l'Institut d'Estudis Catalans, amb el finançament d'Acesa-Abertis. El projecte s'emmarca dins la línia de recerca de l'ICAC «Arqueologia del paisatge, poblament i territori» i del projecte Forma Orbis Romani de l'Institut d'Estudis Catalans, promogut per la Unió Acadèmica Internacional.

Aquesta recerca també s'ha inserit en el marc del projecte del Ministeri de Ciència i Innovació HAR2009-10752: «Interacció i articulació *urbs-territorium* en el *conventus Tarraconensis*».

© d'aquesta edició, Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Plaça d'en Rovellat, s/n, 43003 Tarragona
Telèfon 977 24 91 33 - fax 977 22 44 01
info@icac.net - www.icac.net

© del text, els autors
© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s'indiqui el contrari
© de la traducció a l'anglès, Paul Turner (capítols 2 i 5.4.3.) i Encarna Raga Almúdever (capítol 4)
© de la foto de la coberta, Arxiu MNAT / M. García

Primera edició: octubre del 2010
Coordinació: Jordi López Vilar
Coordinació editorial: Publicacions de l'ICAC
Correcció: Ramon Vidal Muntané
Disseny de la col·lecció: Dièdric
Coberta: Píxel Sònic Estudi

Foto de la coberta: Mosaic dels Peixos procedent de la vil·la romana de Cal·lípolis (la Pineda, Vila-seca).
Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Dipòsit Legal: T-1505-2010
ISBN de l'obra completa: 978-84-937734-3-4
ISBN del volum 1: 978-84-937734-4-1

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer tenint l'autorització dels seus titulars, amb les excepcions previstes per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) si heu de fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

SUMARI

Presentació	
<i>I. Rodà i S. Giner</i>	9
<i>J. Ll. Giménez</i>	13
1. Plantejament i precedents del treball. <i>M. Prevosti i J. Guitart</i>	15
2. La ciutat de <i>Tarraco</i> , entre nucli urbà i territori / The city of <i>Tarraco</i> , between an urban centre and a territory. <i>M. Prevosti</i>	25
3. El paisatge de l' <i>ager Tarraconensis</i> . <i>A. Pèlachs i M. Prevosti</i>	113
4. Les centuriacions de l' <i>ager Tarraconensis</i> : organització i concepcions de l'espai / The Centuriations of the <i>Ager Tarraconensis</i> : Spatial Organisation and Conceptualisation. <i>J. M. Palet i H. Orengo</i>	121
5. El marc natural.	155
5.1. La base geològica. Trets generals del Quaternari i la seva relació amb els assentaments d'època romana. <i>R. Daza i A. Álvarez</i>	155
5.2. Evolució del paisatge vegetal al Camp de Tarragona: estudi pol·línic de la seqüència sedimentològica procedent de l'aiguamoll de la Sèquia Major (la Pineda, Vila-seca). <i>S. Riera, Y. Miras, S. Giralt i G. Servera</i>	163
5.3. Estudi arqueobotànic d'una sitja del segle IV aC a la plaça de Sant Andreu (la Selva del Camp, Tarragona). <i>E. Allué, A. Ollé, P. Otiña, J. Vallverdú i J. M. Vergès</i> .	173
5.4. La fauna.	181
5.4.1. Paisatge, alimentació i gestió dels ramats als Antigons a partir de les restes de fauna (vertebrats i mol·luscos). <i>S. Valenzuela</i>	181
5.4.2. Les restes faunístiques de la vil·la romana de la Llosa: gestió ramadera, consum alimentari i paisatge. <i>N. Padrós</i>	192
5.4.3. La Llosa i els Antigons, una aproximació a la producció ramadera de les <i>villae</i> de l' <i>ager Tarraconensis</i> . Segles III-VI dC / La Llosa and Els Antigons, an approach to stockbreeding in the <i>villae</i> of the <i>ager Tarraconensis</i> . 3rd - 6th centuries AD. <i>N. Padrós i S. Valenzuela</i>	200

3. EL PAISATGE DE L'AGER TARRACONENSIS

Albert Pèlachs i Marta Prevosti

L'anàlisi moderna del paisatge implica tenir en compte el fet que qualsevol paisatge és un sistema cultural que inclou la natura i la societat com dues cares d'una mateixa moneda. Per aquesta raó, ja no n'hi ha prou de considerar el paisatge com un element de la natura més, ni només com l'expressió territorial fruit de les relacions entre la societat i el medi que l'envolta, sinó que cal afegir-hi el pes que com a valor té el paisatge en la societat (Bertrand 2009). En aquest sentit, a Catalunya la Llei 8/2005, de 8 de juny, de protecció, gestió i ordenació del paisatge, defineix el paisatge com a «qualsevol part del territori, tal com la col·lectivitat la percep, el caràcter de la qual resulta de l'acció de factors naturals o humans i de llurs interrelacions».

Per tant, a diferència d'estudis més clàssics, per fer una aproximació al paisatge de l'*ager Tarraconensis*, a més d'explicar com era el sistema natural i quines eren les activitats socioeconòmiques més característiques que determinaven el caràcter territorial, també cal tenir en compte els principals valors que la societat romana tenia vers el seu entorn més proper. Per si això sol no fos prou complicat, a més s'ha de tenir en compte la temporalitat (periodització, ritmes, etc.) i la dinàmica que acompanya el conjunt de variables que formen part de cadascun d'aquests sistemes. Per tant, l'anàlisi conjunta del paisatge en època romana és molt complexa i, en l'estat actual de coneixements, molt poc precisa.

No obstant això, en el projecte que es presenta s'han assolit alguns resultats que aporten informació inèdita i que a més de resoldre alguns interrogants n'obren d'altres per fer que la recerca continuï. Repassem alguns d'aquests aspectes que ajudaran a entendre el paisatge romà en el sentit complet del terme, ordenant-los a partir del model proposat per Georges Bertrand (2001). Aquest autor proposa treballar a partir d'un sistema que ha anomenat GTP (Geosistema, Territori, Paisatge) i que serveix per explicar tres categories espai/temps diferents però complementàries i que defineixen l'espai geogràfic (Pèlachs 2006).

Tot plegat es pot entendre millor amb un exemple. Si es pren l'element arbre com a referent, és evident

que com a geosistema és un element natural amb unes funcions determinades i particulars. Ara bé, si s'observa des del sistema territorial, un arbre és una font de recursos en tant que fusta per ser tallada i venuda. Per contra, el mateix arbre en determinades situacions culturals pot veure incrementats els seus valors i se li poden atribuir unes connotacions simbòliques que el facin diferent de la resta. Els romans van ser una cultura rica en coneixements del sistema natural. En el diccionari de Daremberg i Saglio (1877-1919) es recullen les principals espècies forestals de tot l'Imperi i els seus usos i característiques principals, tant per fer construccions terrestres com navals.

Com havien fet totes les cultures de l'antiguitat, els romans van envoltar determinats arbres i boscos de misteri i de càrrega sagrada. Plini (*Hist. Nat.* 12.2) considera que els arbres havien estat els primers temples. Els romans creien que en els boscos hi vivien un seguit de divinitats, entre les quals Silvà, que personificava l'esperit del bosc, i Faune, déu rústic, dels boscos, dels prats, dels camps, de l'agricultura i dels pastors. Així, un roure, a més d'un arbre pròpiament (geosistema), també podia formar part del sistema socioeconòmic en tant que valor per a la construcció de cases (territori), i a la vegada ser un arbre consagrat a Júpiter, per la seva fortalesa, bellesa i majestuositat. El bosc de roures de Dodona, al qual s'atribuïen poders profètics, era especialment cèlebre dins de la religiositat antiga.

A la Gàl·lia i a Hispània, sabem que la religiositat preromana també venerava especialment els boscos i els arbres, com es desprèn de la pervivència de cultes en el període romà o bé del seu sincretisme amb els nous déus.¹ *Caepus*, *Duillae*, *Macarius*, *Pindusa*, *Saga* i *Aernus* són divinitats indígenes que apareixen a l'epigrafia llatina d'Hispània amb atributs i caràcters que els relacionen amb els boscos i la vegetació.² A la regió francopirenaica es coneixen inscripcions al déu *Fagus*,³ el faig, així com una sèrie d'altars sense inscripcions amb una representació vegetal en forma de fulla o arbre.⁴ El culte al déu Silvà sovint sembla ocultar *numina loci* indígenes d'arbres i boscos, que se li havien assimilat.⁵ La Hispània Tarraconense proporciona el nombre més gran de dedicacions a

1. Caro Baroja 1950; 1974; Brosse 1989; Demandt 2002; Arenas 2007.

2. Blázquez 1962, 65 s.

3. J. Sacaze (1892, 116, 117, 118, 282) en recull quatre.

4. Fouet i Soutou 1963.

5. M. Pastor (1983) pensa que els cultes a arbres i boscos eren molt comuns en la religiositat preromana de la península Ibèrica, i es devien assimilar a divinitats romanes com ara Silvans i Faunes. Per al tema del sincretisme religiós, vegeu Etienne (1973) i Dunand i Lévêque (1975).

Silvà de la península Ibèrica; dues d'elles són de Tarragona,⁶ una de Barcelona,⁷ la quarta és de Mataró⁸ i la cinquena de Lleida.⁹ La tradició encara devia conservar la seva devoció en el segle VI, com es desprèn d'un passatge de sant Martí de Braga, que ordena que no s'encenguin espelmes al costat de roques, arbres, fonts i cruïlles de camins.¹⁰ Marcial (4.55.23) es refereix a un alzar de sagrats,¹¹ que hem de situar a la Celtibèria, potser a la vora de Bilbilis. Plini (*Hist. Nat.* 16.249-251) descriu minuciosament el culte d'un alzar de la Gàl·lia. És ben possible que a la zona de Tarragona també pervisquessin sentiments religiosos al voltant dels alzaros.

És a dir, s'imposa la idea que el medi natural és híbrid i que com a tal ha de ser tractat des de la transdisciplinarietat. En l'actualitat tot el medi natural està fortament artificialitzat i, per tant, els estudis s'han d'afrontar també des d'una visió històrica, analitzant les diferents periodicitats que han afectat el territori.

El sistema natural bàsic

El concepte de *geosistema* representa l'element natural bàsic del sistema, aquell que es percep i té una funció d'ús com a font. Per tant, serà la categoria espai/temps responsable d'explicar el grau de naturalitat del sistema, és a dir, fins a quin punt els processos de natura i/o antropització són dominants o no.

Es fa difícil dir si el relleu que s'estén al vessant dret de l'ager *Tarraconensis* des de l'època romana fins a l'actualitat ha canviat gaire o no. Se'n saben poques coses detallades, d'aquest fet. Tot i que segurament per un tema de comoditat explicativa ens convé pensar que des d'un punt de vista de les grans unitats de relleu no ha d'haver canviat pas gaire. Si s'accepta aquesta consideració, la zona d'influència litoral, la plana com un espai ampli de transició entre el mar i la tercera unitat, la muntanya, havien de ser les tres parts diferenciades d'un mateix territori (fig. 1).

La línia de costa està subjecta a les variacions que el límit de l'aigua determina. En aquest sentit, les restes arqueològiques indiquen que hi poden haver hagut canvis que cal tenir en compte. En general, sembla que la línia de la costa del Baix Camp i del Tarragonès no ha variat gaire, com s'explica en el capítol d'Aureli Àl-

varex i Raquel Daza, «La base geològica. Trets generals del Quaternari i la seva relació amb els assentaments d'època romana». L'exemple de la vil·la marítima de Cal·lípolis a Vila-seca indica que la situació no ha canviat gaire. A l'antiguitat, podria haver estat envoltada d'aiguamolls, mentre que actualment aquests estan bonificats, per bé que segueix a molt poca altura sobre el nivell del mar, i fins els estrats més profunds del jaciment no s'han pogut excavar perquè estan negats d'aigua. De manera que resulta impossible que el nivell del mar estigués a més altura. A la vil·la romana dels Munts, d'Altafulla, les termes de la platja es troben parcialment cobertes pel mar, la qual cosa és un indicatiu que el mar ha guanyat una mica de terreny en aquests últims 2.000 anys, bé sigui perquè les aigües han pujat de nivell o bé perquè el terreny ha basculat i s'ha enfonsat.

El microrelleu de la plana és el que pot haver canviat més. Les pluges torrencials són pròpies del clima mediterrani. I per tant, les avingudes poden haver excavat i/o mobilitzat grans quantitats de materials que hagin modificat els torrents i barrancs que solquen aquest territori i fan que el pendent en alguns llocs pugui ser molt més acusat respecte al que és el conjunt. Aquest fet podria haver provocat algunes construccions destacades, com per exemple el pont vell del Francolí. De la mateixa manera que podria haver provocat una important erosió dels jaciments de la plana, i fins haver-ne fet desaparèixer alguns d'estructura feble. Valgui l'exemple de la vil·la romana de Picamoixons (Valls), on el riu Francolí va erosionar de tal manera el terreny que es va menjar part de les estructures; algunes es veien penjant en un tall fins no fa gaires anys. De la mateixa manera, al poblat ibèric de la Timba del Castellot, encara es veuen algunes sitges, seccionades per la riera, penjades a la timba.

Des d'un punt de vista climàtic, s'ha de tenir en compte que durant l'època romana hi va haver un període de temperatures favorables al desenvolupament humà conegut com a *Roman Warm Period* i que va precedir un refredament posterior catalogat com a *Dark Ages Cold Period* en la transició cap a l'alta edat mitjana. Si bé, lògicament, tan o més important que les temperatures resulta clau la disponibilitat d'aigua, sobretot durant els mesos més eixuts, per entendre el sistema natural de forma integrada. La vegetació descrita per al pla de Tarragona d'aquest període indica com

6. Vives (1971, 304 i 312) = *RIT* 50 i 49. La darrera és en realitat una dedicació a les dees Silvanes (*Silvanae*), l'aspecte femení dels boscos.

7. J. Vives (1971, 308) = *IRC* IV 16. També es tracta d'una dedicació a les deesses *Silvanae*.

8. J. Vives (1971, 305) = *IRC* I 100.

9. *IRC* II 67.

10. *Correptione rusticorum* 16: «Nam ad petras et ad arbores et ad fontes et per trivium cereolos incendere, quid est aliud nisi cultura diaboli?...».

11. «...et sanctum Buradonis illicetum».

Figura 1. Vista de la plana del Baix Camp des de l'ermita de la Mare de Déu de la Roca (Mont-roig).

l'ambient mediterrani és el dominant, amb espècies perennifolies adaptades a la manca puntual d'aigua. En aquest sentit, en el text signat per S. Riera *et al.* en aquest volum s'explica com durant el canvi d'era hi ha una certa regeneració del bosc amb una recuperació dels alzinars, de les espècies de ribera i, de forma més limitada, de les pinedes litorals. Si bé aquestes últimes haurien sofert desforestacions entre els segles II i IV dC, mentre que a l'interior de la plana s'haurien mantingut els alzinars.

El relleu de la muntanya és el més pronunciat, i per tant alguns dels principals símbols romans segur que tenien en aquest indret la seva referència. I més si tenim en compte la presència d'antics poblats ibèrics. El poblat ibèric de Santa Anna de Castellvell del Camp posseeix una situació tan privilegiada, i apareix en els mapes d'estudi de visibilitats com un punt tan destacat, que, tot i que no hi ha testimonis que indiquin que en època romana es convertís en una muntanya sagrada o que hi hagués un santuari, el fet que sobre el seu cim avui s'alci una ermita dedicada a Santa Anna fa pensar en una *interpretatio* cristiana d'un culte pagà, d'arrel indígena. En aquest sentit, també hi ha Escornalbou, una muntanyeta en forma de corn de bou, que si bé no queda dins de l'àrea d'estudi d'aquest projecte —es troba més al sud—, també és un punt molt interessant per la presència d'un monestir romànic, una visibilitat molt bona i algunes restes prehistòriques, tot i que no s'hi coneix res romà. Encara més al sud, es troba la serra de Balaguer, a la qual sembla que fa referència Avien (*Ora Mar.* 504),¹² i segons diversos autors s'ha d'interpretar com una muntanya sagrada. Significativament, també coincideix amb el límit del

territori de la ciutat de *Tarraco* amb el de *Dertosa*. Més al nord, una altra muntanya que és una referència per a la regió és Miramar, sobre l'Alt Camp, que té una forma punxeguda que es destaca des de tot arreu, per bé que al seu cim no s'hi han trobat restes d'ocupació humana (fig. 2).

L'estudi de la xarxa viària i dels parcel·lars agrícoles, juntament amb l'aplicació dels sistemes d'informació geogràfica, i en concret l'estudi de les conques visuals des de la ciutat, han servit per destacar diferents punts del territori que per les seves condicions elevades respecte al seu entorn van determinar, sens dubte, el paisatge d'aquest sistema natural. En l'estudi de visibilitats, fet per I. Fiz, es destaca justament el poblat ibèric de Santa Anna de Castellvell del Camp com un dels poblats ibèrics de més impacte visual. Entre les vil·les romanes, la del Vilar de la Font de l'Albelló (la Selva del Camp), que també és una de les més riques, està col·locada en una posició visible des de molts punts del territori, sens dubte per donar el missatge de la preeminència social dels seus amos. També és el cas de la vil·la de Cal·lípolis (Vila-seca), que, tot i que en una situació més atípica, ja que es tracta d'una vil·la marítima, en una zona molt baixa i plana, davant del mar, envoltada d'aiguamolls, té una posició sobre una petita elevació del terreny perquè no es negués, des d'on resulta que sobresortia i es veia des de tot arreu. Resultava ben visible, des de la Via Augusta, per a tots els viatgers. Sens dubte, es buscava donar el missatge, des de lluny, de la potència econòmica i social del propietari. En algunes vil·les, sabem que fins sovint es buscava també de fer la impressió de mansió inexpugnable, de fortalesa.

12. «...iuxta superbium mons sacer caput exerit».

Figura 2. Vista de les serralades que tanquen el Camp de Tarragona. S'hi distingeixen bé, d'esquerra a dreta, les Muntanyes de Prades, el Puigcabrer, la serra de Miramar, el coll de Cabra i la serra Voltorera.

El sistema territorial

El concepte de *territori* representa l'element econòmic, aquell que es pot considerar com a entrada socioeconòmica, el recurs, i per tant s'haurà de mesurar a partir del seu grau d'artificialització. Fins fa ben poc temps, la lògica d'ocupació de la població i el poblament damunt del territori es feia seguint una regla d'or: que l'esforç de l'acció no superés mai el rendiment, és a dir, l'esforç de la feina efectuada havia de ser rendible. I per tant, els temps de desplaçament no podien superar certs llindars, com tampoc la inversió no podia ser més gran que el benefici. El problema d'aquest principi estava en el fet que es podia aconseguir a partir de l'explotació humana, és a dir, l'esclavatge, i per tant en determinats indrets es fa difícil saber fins a quin punt determinades accions d'explotació del territori i de configuració del paisatge responen a una bona lògica d'ocupació i explotació o a forçar el rendiment a partir de la sobreexplotació.

En qualsevol cas, aquest projecte ha servit per demostrar com el poblament respon a una lògica d'ocupació (camins, centuriacions, establiments rurals, villa, etc.) ordenada i gestionada pel sistema romà. I el dubte està a saber fins a quin punt hi va haver en el seu interior diferents processos d'especialització o, al contrari, una gran diversitat sobre la base del desenvolupament d'activitats pecuàries, conreus i aprofitaments dels recursos miners.

La trilogia mediterrània de productes agrícoles (blat, olives i raïm), combinada amb un cert afavoriment d'arbres amb fruits per fer olis com la mateixa olivera o la noguera, dibuixen un paisatge agrícola bàsicament de secà. Tot i que, pel que indiquen les dades pol·líniques, la presència d'alzinars havia de ser important. A més, tal com indiquen S. Riera *et al.*, els indicis d'activitat agrícola són minsos i, malgrat l'increment de l'olivera a partir del 150 cal. aC per al seu afavoriment humà, no sembla que hi hagués d'haver plantacions gaire extenses. Les dades també indiquen un primer pic de vinya en el segle IV aC.

I per tant, segurament en el conjunt del territori hi havia una bona representació de rodals de llenyo-

ses baixes i arbres per garantir les necessitats bàsiques de combustibles per cuinar i escalfar-se i una activitat agrícola local qui sap si molt parcel·lada i concentrada i poc extensa.

Aquest paisatge estaria esquitxat per la localització de les vil·les en indrets seleccionats i establiments rurals que tindrien com a objectiu l'allotjament de les persones i l'emmagatzemament i comercialització dels productes conreats. S'ha de tenir en compte que l'arqueologia de la zona ha donat testimonis importants de producció de vi, i una mica també d'oli, que contrasten amb les informacions de les anàlisis pol·líniques, ja que indiquen com a la plana del Baix Camp en època imperial romana hi havia dotze terrisseries segures, i deu de probables, que feien àmfores per envasar vi, i deu instal·lacions de vinificació (amb premsa i magatzem de vi) i una sola *cella olearia*. Per tant, segurament cal imaginar una plana amb més activitat vitivinícola del que el pol·len indica, però com que també hi hauria més arbres (efecte pantalla), les dades no apareixerien en el diagrama pol·línic fins que hi va haver més activitat agrícola i consegüentment desforestació.

En l'apartat de fauna també es posa de manifest la importància del bestiar en l'estructura socioeconòmica romana. Els resultats obtinguts no permeten establir amb certesa si en el territori hi havia grans ramats, però en canvi sí que indiquen una presència clara d'una cabana de bòvids en època romana. Segons els estudis de fauna basats en dues vil·les (la Llosa de Cambrils i els Antigons de Reus), les dades indiquen com en època romana els bòvids eren importants, a diferència de l'època ibèrica, en què predominaven els ovicaprins. Tot i que les dades pol·líniques no assenyalen que aquesta activitat anés acompanyada d'una desforestació generalitzada pròpia de les societats ramaderes i, per tant, més que una especialització sembla que la ramaderia seria un complement de les diferents unitats territorials.

Això no obstant, no es pot descartar que alguns ramats grans practiquessin la transhumància, és a dir, certs moviments més o menys llargs a la recerca de pastures en els períodes més desfavorables. En qualsevol cas, cal tenir en compte que pensar en termes de ramaderia implica la formació de pastures, el con-

trol de la sal (element indispensable per al bestiar), un model basat en la mobilitat i una certa especialització del bestiar herbívor a costa dels omnívors com el porc, i no sembla que aquesta sigui la lògica que hi devia haver a l'*ager Tarraconensis*. Les fonts antigues parlen de transhumància, sempre referint-se a Itàlia. Per a la zona d'estudi no hi ha informació escrita, ni tampoc es desprèn dels dos únics llocs estudiats. I per tant, en l'estat actual de coneixements és una hipòtesi que cal considerar i que només s'aclarirà quan s'estudiï millor l'arqueologia de les muntanyes i s'hi detectin pletes d'època romana.

L'explotació dels recursos procedents d'elements abiòtics a la zona es concentra en la transformació manufacturera de certs elements com l'argila per a l'elaboració de ceràmiques i material per al transport i emmagatzematge de productes. Les bòbiles se situaven al damunt d'on s'extreia l'argila. En aquest territori estudiat s'ha trobat una densitat de centres terrissaires excepcional. S'hi han detectat dotze terrisseries segures i deu més de possibles, cosa que significa una potencialitat de vint-i-una terrisseries, moltes de les quals també eren bòbiles. S'hi fabricava ceràmica comuna, àmfores, material constructiu, i en alguna fins i tot terra sigil·lada hispànica. Aquest fet demostra com la zona del Baix Camp era òptima per a les terrisseries, en una regió amb una forta producció vinícola. Les nombroses bòbiles també produïen força material constructiu, en una zona on la demanda devia ser alta, especialment per part del nucli urbà de *Tarraco*.

La lògica en la distribució de les vil·les repartides desigualment per tot l'àmbit territorial fa pensar en una forta gestió territorial. Marta Prevosti explica, en el capítol sobre la implantació i dinàmica de les vil·les, com la seva distribució, a diferència del Baix Penedès, aquí no és del tot homogènia; s'hi observen àrees de més concentració de vil·les i altres àrees buides. I per tant, aporta arguments que confirmen com l'organització de l'explotació dels recursos dins del sistema de la ciutat romana vetlla per l'aprofitament adequat i per l'equilibri dels recursos, és a dir, per la sostenibilitat del sistema. Aquest fet no és gens estrany si es té en compte que, dins de la *civitas* romana, tot està regulat, les àrees de conreu, les aigües, les àrees comunals, les pastures i els boscos, amb regulació de qui i quan hi pot anar a pasturar, a fer llenya, a extreure minerals, etc.

El filtre de la cultura

La noció del *paisatge* representa l'entrada sociocultural del sistema ambiental, aquell recurs natural que després de ser filtrat per la cultura (acte de percepció o ús directe) adquireix un conjunt de valors simbòlics i que es basa en un procés d'artialització. Segons Augustin Berque (1995), l'existència d'una societat paisat-

gística només es pot donar si es poden establir quatre criteris o formes de representació simultànies:

1. El primer és que aquesta societat tingui una o unes quantes paraules per dir *paisatge*.

2. El segon, que hi hagi representacions literàries, orals o escrites, que cantin o descriguin el paisatge d'una forma bella.

3. El tercer, que hi hagi obres pictòriques que representin paisatges.

4. I el quart i darrer, que hi hagi representacions en forma de jardí que calgui interpretar com una apreciació estètica de la natura.

Segons el mateix autor, aquests criteris es compleixen per primera vegada a la història a la Xina antiga, com a mínim a partir de la dinastia Song (960-1279), mentre que a l'Europa occidental no serà fins a partir del segle xv. Per tant, segons Berque els romans no haurien de ser considerats una societat paisatgística. En canvi, altres visions més àmplies, com la d'Alain Roger (2000), que aprofiten el neologisme *artialització* i l'usen en sentit ampli per fer referència a qualsevol tipus de representació paisatgística, sí que reconeixen a les societats antigues i medievals el qualificatiu de protopaisatgístiques, i n'hi ha prou que compleixin només alguna de les formes de representació descrites anteriorment.

Segons Roger, als romans els correspondria el qualificatiu de «societat protopaisatgística», perquè sens dubte tenien jardins (condició 4), representacions literàries i pictòriques (condicions 2 i 3), però no la paraula exacta (condició 1). Tot i que aquesta darrera qüestió és discutida pel mateix Alain Roger, que troba en diferents exemples de textos clàssics descripcions i conceptes que ben bé podrien ser traduïts pel terme *paisatge* per la sensibilitat envers l'entorn, i que fan que digui que «totes aquestes raons ens autoritzen a concedir a la Roma imperial i aristocràtica, la de les vil·les pompeianes i els seus pintors, la dignitat paisatgística» (Roger 2000, 63). En canvi, hi ha altres autors –com Michel Baridon (2006)– que es mostren clarament favorables a la idea que els romans van representar i descriure paisatges, com abans ho havien fet els grecs, i ho demostren aportant informació escrita i gràfica d'aquest període.

En aquesta recerca també hi ha mostres que permeten afirmar que és indubtable que al món romà de l'*ager Tarraconensis* també hi havia una sensibilitat especial pel seu entorn. Per exemple, des d'un punt de vista del sistema natural, les dades pol·líniques han permès il·lustrar la clara presència de masses forestals, la qual cosa indica un medi molt menys deforestat que en l'actualitat. I per tant, una pressió humana menor sobre el medi natural que, entre altres factors, es pot correspondre amb una voluntat de preservació o de responsabilitat envers l'entorn més proper. Si a això hi afegim el punt de vista territorial, és lògic pensar

que la voluntat gestora i l'organització territorial que acompanyava les seves accions anava de costat amb una sensibilitat sociocultural destacada, i amb unes motivacions econòmiques encaminades a la seva explotació per fer llenya, carbó, per obtenir fusta, per a la cacera, etc. Des d'un punt de vista paisatgístic, només així es pot comprendre la sensibilitat que tenien les representacions artístiques que acompanyaven les seves construccions. Per exemple, la recreació d'un ambient idíl·lic i sacre està molt clara en el nimfeu i el jardí de la vil·la dels Antigons de Reus, on les fonts i les escultures del cicle dionisiac intenten evocar un paisatge ideal, mític, amb connotacions de paradís de l'edat d'or, on els animals vivien junts pacíficament, un ambient dels déus, on el senyor de la casa i els seus convidats podien practicar l'*otium* en un clima de vida regalada i alegre, envoltat de símbols carregats de mitologia i cultura.¹³

A tall de reflexió final

Les diferents categories espai/temps (Geosistema, Territori i Paisatge) explicades fins ara permeten deduir que l'espai geogràfic i el seu paisatge s'han d'entendre com el resultat de la construcció antròpica, física i mental, de cada moment de la història. Això és el que s'ha d'estudiar: una construcció física perquè el territori ha estat profundament modificat per la societat, però també mental, perquè és l'apreciació subjectiva de les persones allò que ha donat categoria al paisatge d'un territori. Aquest procés donarà com a resultat una superposició territorial de registres (socials i naturals), testimoni de l'evolució dels diferents paisatges de cada època que serviran per estudiar-lo. El fet que la diversitat i els nivells de complexitat del sistema, juntament amb les diferents escales temporals i espacials, s'hagin de combinar amb el món de la sensibilitat i de la percepció humana en complica l'anàlisi. Malgrat les dificultats que hi pugui haver, el paisatge s'ha de tractar com un palimpsest físic i mental.

En l'actualitat, autors com Bertrand (2009) reclamen que el paisatge sigui analitzat des de la geografia a partir dels punts de vista dels interrogants que planteja el medi ambient i l'ordenació del territori en la frontissa entre la cultura i la naturalesa. I estudis com els que es presenten en aquesta obra serveixen per reafirmar-nos en la idea que la cultura romana era una societat clarament paisatgística, perquè medi ambient i ordenació del territori aleshores ja formaven part del seu discurs i ocupaven la seva gestió.

D'altra banda, aquest treball compleix amb els principals requeriments dels estudis paisatgístics perquè, tal com passa en l'actualitat, de vegades allò que és realment important en el territori no és visible per-

què es troba ocult en una llarga història social i territorial (Bertrand 2009), i aquí es persegueix treure-ho a la llum. A més, es fa des d'un punt de vista transdisciplinari i pluridisciplinari, perquè combina tècniques pròpies de les ciències naturals i de les ciències socials des d'un mateix punt de vista i amb uns mateixos objectius i d'una manera pluridimensional. Segons Bertrand (2009), una bona lectura dels paisatges ha de permetre aclarir l'organització territorial a partir de diferents nivells. Fem l'exercici d'imaginar com seria l'àmbit de l'*ager Tarraconensis* per als romans a partir dels diferents nivells d'anàlisi proposats per Georges Bertrand:

– El nivell 1 hauria de recollir el medi ambient material i immaterial regional. I per tant, de ben segur que s'hauria de considerar la mar Mediterrània i els Pirineus i els conjunts territorials corresponents (*Tarraco* i Roma) com a referències paisatgístiques llunyanes directament invisibles però omnipresents en les representacions paisatgístiques locals. Aquestes referències paisatgístiques s'haurien de sumar a les que com a romans tenien ben presents en el seu imaginari, tant per raons de la mitologia com per raons del prestigi dels reis hel·lenístics, o per esdeveniments històrics que havien passat a ser referències recurrents. Es reproduïen en els parcs i jardins, i havien donat lloc a l'art dels *topia*, a partir de l'inici del segle I. Exemples com les construccions i jardins del gran parc de la vil·la Adriana de Tívoli, que evocaven espais de diversos punts de l'Imperi romà, com el riu Nil, el canal del Canopus d'Egipte o la vall de Tempe de Grècia, es devien imitar en més petit, per part dels aristòcrates que s'ho podien permetre. En moltes vil·les marítimes, tot jugant amb el mar, es reproduïen paisatges d'escenes de l'*Odissea*. Va esdevenir un *topos* de reproduir en molts jardins romans el canal d'Eurip, entre l'illa d'Eubea i la Grècia continental. El mar i els paisatges marins, en relació amb episodis mitològics i històrics, són molt freqüents: els exemples serien inacabables. Ara bé, totes aquestes referències requerien un bon coneixement de la cultura i de la mitologia. Per tant, la seva comprensió estava reservada a les persones amb un cert nivell cultural.

Probablement els amos de les vil·les de la ciutat de *Tarraco*, és a dir, les aristocràcies locals, vivien amb la ment condicionada per aquest imaginari, procedent del món grec, hel·lenístic i romà. Ara bé, també hi havia una mitologia grega al voltant dels Pirineus, nom que ve de la nimfa Pirene, on va ser enterrada per Heracles, amb les roques que van formar els Pirineus. També la Via Heraclea o camí d'Heracles, convertit posteriorment en la Via Augusta, formava part de la mitologia, ja que era el camí per on hom creia que havia vingut l'heroi mític, en un dels seus treballs, per matar el monstre Geriò. El mar, per als romans, estava

13. Vegeu l'estudi sobre la vil·la dels Antigons (volum quart d'aquesta obra).

ple de déus i de nimfes, i especialment per a la navegació, hi entraven en joc també les divinitats dels vents. Més enllà de pocs detalls, en l'actualitat desconeixem força els elements de la mitologia pròpia i local, relacionada amb els accidents geogràfics propers, en molts casos de ben segur derivats de la cultura ibèrica, que també devia jugar un paper important en la simbologia paisatgística dels tarragonins romans. I fins potser en la decoració dels jardins de les seves vil·les, hi havia alguna referència a realitats d'aquesta índole regional.

– El nivell 2 seria el decorat de fons, és a dir, el límit de l'horitzó més familiar. Per exemple, les Muntanyes de Prades i/o el litoral tarragoní com a límits orogràfics destacats. A aquest nivell s'hi hauria d'incloure els factors meteorològics que acompanyen els canvis estacionals. Sense oblidar les centuriacions romanes i la presència de les vil·les i tot el sistema de camins i punts de vista referents de l'entorn. S'ha de tenir en compte que hi ha algunes escoles d'estudi de les centuriacions, que les identifiquen com un símbol de l'Imperi de Roma, una marca del nou ordre implantat pels romans.¹⁴ Amb tot, preferim considerar-les com un símbol de la integració del territori dins del sistema de la ciutat romana. Aquest decorat de fons del segon nivell seria, doncs, el de la mateixa ciutat romana, que en el cas present constitueix l'ager de *Tarraco*. Dins del món romà, el referent primordial de qualsevol persona era la identificació amb la seva ciutat, i vistos els límits territorials amplis d'aquesta, el seu espai i les seves fronteres havien de formar part essencial de l'horitzó familiar dels ciutadans. L'ordenació minuciosa que introduïa el sistema de la ciutat romana en aquest espai el conformava d'una manera particular, sovint amb una ortogonalitat notable, fet que li donava la marca inconfusible de romanitat.

– El nivell 3 encara seria més proper i hauria d'estar compost per les alineacions paisatgístiques locals que ordenen i compartimenten l'àmbit local. Per exemple, la Via Augusta o el riu Francolí, sense oblidar els murs de pedra seca i les alineacions d'arbres que podien acompanyar els límits de propietat, les vies secundàries i les edificacions. El microrelleu (turons i barrancs) local també formaria part d'aquest nivell.

– El nivell 4 estaria configurat pels diferents mosaics paisatgístics al voltant d'un lloc destacat, per exemple, al voltant d'una vil·la destacada amb les se-

ves diferents parts i les diferents parcel·les territorials que l'envoltarien. Les vil·les estarien envoltades del seu *fundus*, on la diversitat d'espais proporcionarien els diferents elements d'explotació del medi.¹⁵ Les mesures de les propietats mitjanes van augmentar amb el pas del temps. Cató, en la primera meitat del segle II aC, descriu les propietats ideals: l'*oletum* de 250 *iugera* (unes 63 ha) i la *vinea* de 100 *iugera* (unes 25 ha). En el segle I, Columel·la atribueix a les seves finques ideals una capacitat cinc vegades superior d'emmagatzematge, de la qual cosa es dedueix que devien ocupar una àrea cinc vegades més gran. Així hem d'imaginar, com a mitjana, els *fundi* que s'estenien al voltant de vil·les importants de l'ager *Tarraconensis*, com serien les del Vilar de la Font de l'Albelló, Centcelles, la vil·la Cera-tònia o la Llosa.

– El nivell 5 és el que es correspon amb les unitats paisatgístiques de base: per exemple, les plantacions d'oliveres, de ceps o de blat, i la seva distribució i la infraestructura que les acompanyava (murs de pedra seca, pous i canals de reg), o algun rodal de bosc particular per anar a caçar en alguna zona muntanyosa, etc. Els prats de blanqueig a la riba del Francolí, on es devien blanquejar les teles de lli, que, segons Plini, tenien bona anomenada. La zona de la Selva del Camp, que queda molt buida en el mapa de l'època romana, fins i tot després de fer-hi diferents prospeccions superficials, podria ser una d'aquestes zones especialment boscoses que les anàlisis pol·líniques indiquen que existien a la plana. El nom de *Selva* podria ser una explicació d'aquesta situació antiga. Potser constituïa una reserva cinegètica per a les riques vil·les de la zona de Constantí, la Pobla de Mafumet i el Morell, a la fèrtil àrea de la riba del Francolí.

– El nivell 6 és el darrer, i comprèn els diferents elements paisatgístics concrets: les cases principals, les estances dels servents, el material de construcció, aquella noguera solitària, etc. Per exemple, a la vil·la de la Llosa, a Cambrils, les excavacions han permès detectar-hi tres àrees constructives importants. En primer lloc, presideix el conjunt l'edifici residencial principal, encarat a mar, com una típica vil·la marítima, amb un corredor frontal al qual s'obren una sèrie d'estances en bateria, a les quals, amb el temps, es van afegir altres cossos constructius, com els *balnea* del nord, que daten de la fi del segle I o mitjan segle II. En segon lloc,

14. Vegeu: Clavel-Lévêque 1980; Chouquer *et al.* 1983; Clavel-Lévêque 1993.

15. Columel·la (*De re rust.* 1.2), en el segle I, explica com ha de ser una finca rústica ideal: «...la tindrem en clima saludable, terra fèrtil, part en la plana i part en turons, amb pendent cap a orient o migdia. Hi haurà porcions de terrenys cultivats, altres seran silvestres i aspres; no lluny del mar o d'un riu navegable que faciliti l'exportació dels fruits i la importació de les mercaderies que facin falta. Més avall de la casa de camp hi haurà una plana distribuïda en prats, terres de cultiu, salzedes i canyissars. Alguns pujols seran sense arbres, perquè sols serveixin per a plantar-hi cereals, els quals, tanmateix, es fan millor en zones planes, mitjanament seques i grasses, que en costers molt pendents. Per tant, les terres de pa, fins les més altes, han de tenir planes, o pendents molt suaus i molt semblants en la seva posició a una horta. Altres tossals es cobriran d'oliveres, de vinyes i d'arbres que puguin donar forques per a aquestes, i altres que donin fusta i pedra per a les obres, quan s'hagi de menester, com també pastures per als ramats menors. També cal un naixement d'aigua, d'on surtin sèquies que reguin els prats, els horts i les salzedes, i que no faltin ramats de bestiar major i d'altres quadrúpedes que pasturin els terrenys cultivats i els matolls.»

trobem, al seu darrere, un altre cos constructiu, interpretat com a magatzems i la part agrícola de la vil·la. Al seu sud, a una certa distància, es va detectar una bateria de forns en relació amb àmfores cremades, testimoni d'unes instal·lacions industrials de terrisseria, on es fabricaven envasos, segurament per a la producció de vi. A l'altre costat de la residència principal, cap al nord, al costat de la riera de la Mare de Déu del Camí, es va excavar un altre forn ceràmic. Al seu voltant es documenten dues àrees sepulcrales. L'establiment estava molt ben situat, al costat de terrenys quaternaris fèrtils, molt proper al mar i al pas de la Via Augusta, fet que devia facilitar el transport per via marítima (navegació de cabotatge) i terrestre de la seva probable producció agrícola, ramadera, industrial i potser d'exportació marítima.

El paisatge final romà seria la suma de totes aquestes matrius visibles i invisibles. Serveixi el volum que es presenta per trobar aportacions inèdites de cadascun dels sistemes que en conjunt explicaven el paisatge que van viure els romans i algunes de les mostres que ens han arribat fins a l'actualitat.

Bibliografia

- ARENAS, J. A. 2007: «Ancient tree cults in central Spain: the case of La Dehesa at Olmeda de Cobeña», a: HAEUSSLER, R.; KING, A. C. (ed.). *Continuity and Innovation in Religion in the Roman West*, vol. 1, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 67, Portsmouth, Rhode Island, 189-199.
- BARIDON, M. 2006: *Naissance et renaissance du paysage*, Actes Sud, Arle.
- BERQUE, A. 1995: *Les raisons du paysage. De la Chine antique aux environnements de synthèse*, Hazan, París.
- BERTRAND, G. 2000: «Le paysage et la géographie: un nouveau rendez-vous», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* 50, 57-68.
- 2009: «En passant par le paysage... parmi lieux et milieux, environnements et territoires», *Géodoc* 56, 1-66.
- BLÁZQUEZ, J. M. 1962: *Religiones primitivas de Hispania. I. Fuentes literarias y epigráficas*, Madrid.
- BROSSE, J. 1989: *Mythologie des arbres*, París.
- CARO BAROJA, J. 1950: «Sobre el culto a los árboles y la mitología relacionada con él en la Península Ibérica», a: *Homenaje a Don Luis de Hoyos Sainz* II, Madrid, 65-74.
- 1974: *Ritos y mitos equívocos*, Ed. Istmo, Madrid.
- CHOUQUER, G. [et al.] 1983: «Cadastrés et voie Domitienne», *Dialogues d'Histoire Ancienne* 9, 87-111.
- CLAVEL-LÉVÊQUE, M. 1993: «La cadastració en l'espai imperial. Memòria i raó», *L'Avenç* 167, Barcelona, 18-23.
- CLAVEL-LÉVÊQUE, M. (ed.) 1983: *Cadastrés et espace rural, Table Ronde de Besançon (mai 1980)*, CNRS, París.
- DAREMBERG, Ch.; SAGLIO, E. (dir.) 1877-1919: *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Hachette, 10 vol., París.
- DEMANDT, A. 2002: «Der Baumkult der Kelten», a: TERNES, C. M.; ZINDER, H. (ed.). *Dieux des Celtes*, Luxembourg, 1-18.
- DUNAND, F.; LÉVÊQUE, P. 1975: *Les syncrétismes dans les religions de l'Antiquité*, Colloque de Besançon (1973), Ed. E. J. Brill, Leiden.
- ETIENNE, R. 1973: *Les syncrétismes dans les religions grecque et romaine*, Travaux du Centre d'Études Supérieures spécialisé d'Histoire des religions de Strasbourg, Strasbourg, 157 s.
- FOUET, G.; SOUTOU, A. 1963: «Une cime pyrénéenne consacrée à Jupiter: Le Mont Saçon (Hautes-Pyrénées)», *Gallia* 21, 275-295.
- FROLOVA, M. 2003: «Bertrand, Claude et Georges: Une géographie traversière: L'environnement à travers territoires et temporalités», *Éditions Arguments*, París, 2002», *Biblio 3W. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. VIII, 432, 1-4, 5 de març de 2003, <<http://www.ub.es/geocrit/b3w-432.htm>>.
- PASTOR, M. 1983: «El culto al dios Silvano en Hispania ¿Innovación o sincretismo?», *Memorias de Historia Antigua v (Paganismo y Cristianismo en el occidente del Imperio Romano)*, Oviedo, 103-114.
- PÈLACHS, A. 2006: «Algunes reflexions sobre geografia, paisatge i geohistòria ambiental», *Documents d'Anàlisi Geogràfica* 48, 179-192.
- ROGER, A. 2000: *Breu tractat del paisatge. Història de la invenció del paisatge i denúncia dels malentesos actuals sobre la natura*, La Campana, Barcelona (traducció del francès de Lourdes Bigorra).
- SACAZE, J. 1892: *Inscriptions antiques des Pyrénées*, Toulouse.
- VIVES, J. 1971: *Inscripciones Latinas de la España Romana*, CSIC, Barcelona.